

Ölands medeltida kyrktorn

Av Ragnhild Boström

1. Inledning. Ölands läge och geologi

Öland är Sveriges minsta landskap, ca 13,5 mil långt och endast 1,6 mil brett på det bredaste stället. Ön ligger i sydöstra delen av Sverige och är genom Kalmarsund skild från Småland. Hela Öland består av en enda väldig klippa av ortocerkalksten, som lutar svagt mot öster. Byggnadsmaterialet i kyrkorna är, naturligt nog, hämtat på ön, där även sandstenar och gråsten förekommer som byggnadsmaterial. När man började bygga stenkyrkor någon gång i början av 1100-talet, använde man dels så kallad åkersten, d.v.s. kalkstens- och gråstensstycken, som låg lösa i jorden, dels sten, bruten ur kalkbergets översta lager, som är av sämre kvalitet än den sten som användes längre fram under samma århundrade och som var bruten längre ned i berget. Den öländska kalkstenen skiljer sig helt och hållet från den gotländska bl.a. därigenom, att den öländska skiktat sig i vågräta så kallade fall. Den var därför lätt att bryta med enkla verktyg såsom klubba, kil och spett. – Gamla, sedan länge övergivna och glömda stenbrott, som en gång fått släppa till material till kyrkorna, går ibland i folkmun under namnet »kyrkan«, »kapellet« eller »klostret«.

2. Träkyrkorna

Liksom i andra delar av vårt land, byggdes det kyrkor

på Öland redan under 1000-talet. De var av trä, utförda i stavteknik. Flera rester av stavkyrkor finns bevarade på Öland, det förnämsta en bred, väl bevarad ekstav, sekundärt använd i Föra (1) västtorn (se nedan). Ett brandlager, 5-25 cm tjockt, under golvet i Källa gamla kyrka (2) kan tolkas som rester av en nedbrunnen träkyrka och indicier för träkyrkor även på platser, där byggnadsfragment saknas, är framför allt många runstenar med kristna formuleringar eller kors samt en runinskrift i Runsten, som bl.a. omtalar, att Fastulv »är begravd i kyrkan« (3). Den största runstenssamlingen, bl.a. av stenar med ursprungliga färgspår, är utställd i Köpings (4) torn.

3. De äldsta stenkyrkorna fredliga Gudshus

När man ersatte träkyrkorna med sådana av sten, byggdes de i allmänhet av dels vald, dels tuktad sten i smått förband med tunna skiftgångar och snålt utstrukna fogar, gärna med knivskarp kvaderrits. Ibland är hörn och omfattningar av huggen sten. I områden med god tillgång på morän ingår en stor mängd gråstenar också i dagmuren, vilket gör ett brodigt intryck (5). Dagmuren är en gjutmur av vanligt slag, ca 110-120 cm tjock, med två skalmurar och en fast, mellanliggande kärna av kalkbruk, skrotsten och gråsten. Grunden brukar vara något bredare och vilar i sin tur på en utbottning av stora gråstens- eller kalk-

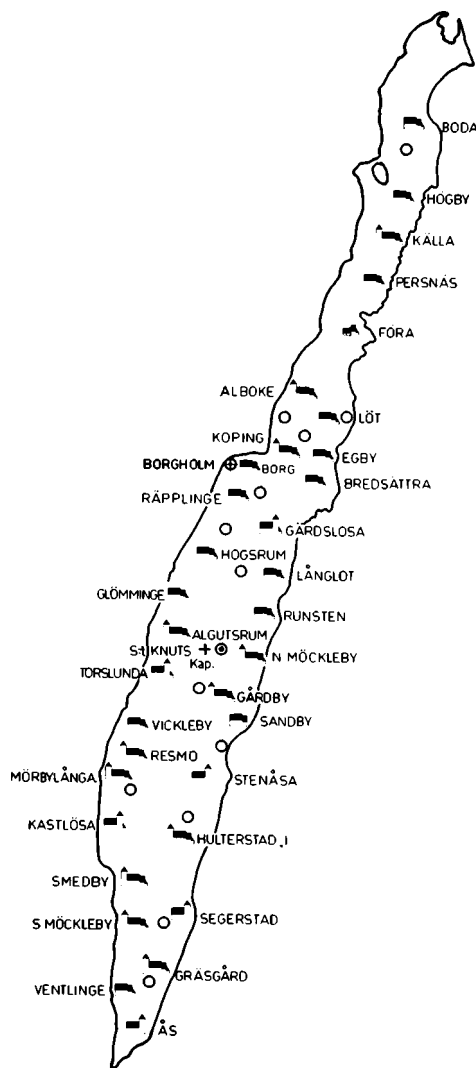

Fig 1. Ölands kyrkor mellan ca 1170 och 1240. R Boström 1982. – Mer än 2/3 av kyrkorna är fortfarande inrättade enbart för gudstjänsten.

stensblock. Socklar saknas, men dagmuren brukar ligga indragen någon eller några decimeter innanför grundmuren. Portalerna satt nära långhusets båda västliga hörn, fönstren var små, med dageröppningen mitt inne i muren och placerade nära takfoten. I de äldsta kyrkorna fanns det fönster även på nordsidan (6), men så småningom uteslöts dessa, troligen för vinterkylans skull. Koren, som saknade portal, var i allmänhet korta i öst-västlig riktning, hade trång triumfbåge, men vid tribunbåge över den djupa absiden. Takstolen över kyrkorummet stod antingen öppen eller hade en panel spikad på undersidan av bindarbjälkarna (7), som ibland på ålderdomligt manér var infällda i sträckmurarnas krön i stället för att vila på remstycken ovanpå muren (8). Ett fåtal kyrkor hade torn, antingen i öster (Segestad, fig 6 f) eller i väster (Hulterstad, fig 9; Köping, fig 8), vilket framhöll deras högre rang, men flertalet saknade torn. Alla kyrkor var enbart byggda för gudstjänstbruk (se vidare kapitel 7).

4. Kyrkorna i mitten av 1200-talet försvarskyrkor

I mitten av 1200-talet var kyrkorna i stort sett fullt utbyggda (fig 2) och de var i ungefär samma skick 400 år senare, när antikvarien J H Rhezelius (9) red omkring på ön och inventerade kulturminnen av olika slag (fig 3,5,6,10a). Ja, även den följande tiden och ända fram till omkring 1800 behöll kyrkorna i stort sett det utseende de hade i mitten av 1200-talet, men mellan 1802 och 1871 genomgick kyrkorna fler förändringar än på de föregående 500-600 åren (10). Det hade blivit oundvikligt att ersätta de illa underhållna, trånga och mörka kyrkorna med stora, ljusa predikolokaler i tidens smak. Nio kyrkor raserades helt och hållet, bl.a. Smedby (fig 3-4) och Runsten (fig 6d), de flesta kor och långhus ersattes också, men fortfarande

Fig 2. Kyrkorna vid Kalmarsund omkring 1250. K Andersson (Småland) och R Boström (Öland) 1982. – Alla kyrkor är på olika sätt inrättade till försvar (aktivt eller passivt). Även några fornborgar har rustats upp och ett, möjligen två kapell har tillkommit, S Brita (Brigida?) och S Johannes.

kan Öland glädja sig åt 20 ståtliga, romanska torn, även om de ibland är svåra att känna igen för sina lanterniner och regelbundna, stora fönsteröppningar.

Att vi, trots denna raseringsvåg, ändå känner så väl till även helt utplånade kyrkor, beror på att kyrkorna har tecknats av och beskrivits av flera antikvariskt intresserade resenärer, av vilka Rhezelius var den förste (11). Den drivande orsaken till 1600-talets intresse för vårt lands äldsta kultur var Sveriges nyvunna ställning som stormakt. I Rhezelius' instruktion framhölls bl.a. nödvändigheten av att han skaffade fram bevis för att svenskarna ingalunda var de barbarer, som man ansåg dem för ute i Europa (12). Speciellt inför Danmark ansågs det nödvändigt att visa, att *vi* hade den äldsta kulturen etc. För att uttrycka saken litet vårdslöst, så var ju detta rena uppkomlingsfasoner, något mycket vanligt hos nyrika, som vill skaffa sig en fin stamtavla!

5. Olika kyrktyper i mitten av 1200-talet

I fig 1-2 ser vi, hur alla öns 34 socknar hade sin egen kyrka. (Dessutom fanns några kapell, men de faller utanför ramen för denna uppsats). Kyrkorna är av många slag, ett par hade endast ett torn i öster (fig 6 f), ganska många hade enbart västtorn (fig 3-4, 6a, c), några tornlösa (13) hade en eller två övervåningar (fig 5) och ungefär hälften hade torn både i öster och väster, de så kallade klövsadelskyrkorna (fig 6b, d, e). I det följande kan endast ett fåtal beskrivas närmare, av utrymmesskäl. I källförteckningen nedan uppräknas de hittills publicerade kyrkorna i bokstavsordning, för överskådlighetens skull. I mitten av 1200-talet hade alla öns kyrkor det gemensamt, att de skulle tjäna som både gudstjänstlokaler och sockenfästningar. I fig 3-6 och 10a ser vi några exempel. Trots teckningarnas lilla skala – Rhezelius' små ritningar är i allmänhet

endast ca 5 cm breda – ger de många viktiga upplysningar, som har visat sig korrekta, i den mån de har gått att kontrollera vid restaureringar under de senaste 50 åren.

a. Smedby

Rhezelius har för sin teckning fig 3 gjort den äldsta kända beskrivningen av en öländsk försvarskyrka: »Thenna kyrkia, är vpbyggt, til bådhe kyrkia och wärn, at wäria sig för fiendher. Vpå tornet sex hufft, medh en trång trappe ingång, behendigt giort, och hol genom, där dhe hafwa kunnat skiuta och kasta sten, som dän mykla kaststen, där i förrådth betydher: En stark mur och mörk kyrkia, sampt lönnerum under trappan« (14). Denna utmärkta beskrivning kan kompletteras med ett citat ur Carl von Linnés öländska resa 100 år senare: »Smedby kyrka kade vi ½ mil bortom Kastlösa; i henne var byggnaden så sällsam, att jag aldrig sett maken, beståendes av förstuga, sal, förmak, kor, alla så avskilda, att allenast en låg port kommunicerade dem emellan. a. Förstugan var bredast, dess valv gick i norr och söder och dörren var på södra sidan. b. Salen eller själva kyrkan var smalare men längre; hon hade 2 dörrar, som kommunicerade med förstugan, av vilka den ena var mittpå, den andra närmare intill förstugodörren, ingendera högre än en stor karl. c. Förmaket var ännu smalare än kyrkan, och ävenså avskilt med en trång ingång. Murarna i kyrkan voro väl en famn tjocka. Ett par fönster voro på kyrkan, vardera ett kvarter breda och 3 kvarter höga, var alltså ganska mörk, och snart kunde bringa åhörarna till sömn. Få här i kyrkan hade tillfälle att se prästen, då han mässade, åter andra miste den förmån, då han predikade, såsom de vilka sutto uti förstugan: ty själva förstugan gjorde en del av kyrkan. Av

Fig 3. Smedby kyrka år 1634. Teckning av J H Rhezelius. KB. – Tornet, som av allt att döma var byggt över långhusets västra del, störtade ned 1774. Det var en följd av att man hade rivit bort valven i tornets nedre del för att få plats med en läktare. Resten av kyrkan ersattes 1852 med en helt ny byggnad.

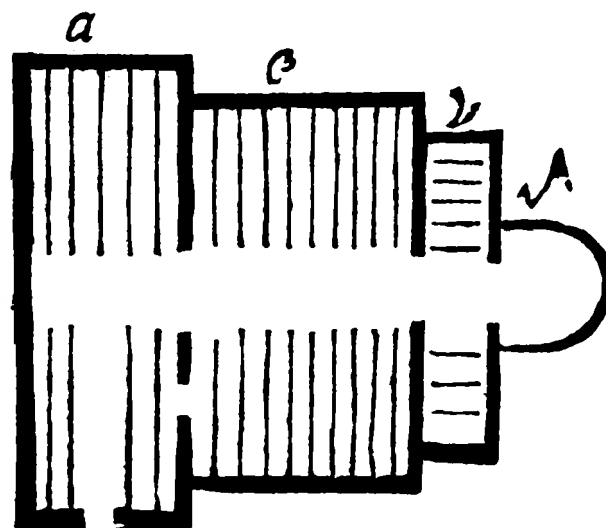

Fig 4. Smedby kyrka, tecknad 1741 av Carl von Linné. Planritningen visar kyrkans interiör (jfr fig 3).

allt detta kunde man döma, att kyrkan var mycket antik« (15).

Tack vare dessa båda uppmärksamma och intresserade resenärer får vi veta mycket om denna kyrka, som utplånades 1852 för en helt ny kyrka. I det inre torde de många tornvåningarna ha varit tunnvälvda, ungefär som i Löt (16). Lönnrum under trappan har funnits i många kyrkor, t ex Källa (17), Bredsättra (18), Löt (19), Hulterstad (bl. a. fig 12), Vickelby (fig 15). Avlastningsbågarna i Föra (20), kompletterade med träväggar, liksom de små cellerna på ömse sidor om absiden i samma kyrka (fig 16) kan naturligtvis också ha varit svåra att upptäcka och därför lämpliga som gömställe för både människor och skatter. »Hål att kasta genom«, kastschakt, finns kvar i både Hulterstad (21) och Ventlinge (fig 13), trånga murtrappor finns i nästan varje bevarat öländskt torn och förråd av kaststenar, knytnävestora gråstenar, ligger ännu kvar på valven i Persnäs (22) och flera andra kyrktorn.

b. Alböke

En annan resenär, Horace Marryat (23), bror till äventyrsförfattaren Fredric M, besåg Alböke (24) lilla klövsadelskyrka 1860, året innan den raserades. Ur hans beskrivning kan citeras följande: »De bägge tornen voro conviviihus, eller gästrum, för de resande munkarna. En gång över taket sammanbinder bägge tornen, som båda innehåller tre våningar kamrar med nischer i väggarna för sängar, små eldstäder utan skorstenar samt andra bekvämligheter, som vi inte vilja nämna«... De båda tornen liknade alltså många andra öländska torn, vilket också bevisas av N M Mandelgrens avbildningar (25). De 'bekvämligheter', som Marryat inte vill beskriva närmare, är utan tvekan en privet, d.v.s. toalett, av samma slag som den i

andra våningen av västtornet i Föra (26). Gången under taket kan knappast vara något annat än skyddsrummet ovanpå långhusets valv, som vilade på en ännu bevarad kolonn av finhuggen kalksten. Vid en provgrävning 1969 syntes murlämningar i det breda, men korta västtornet, som kunde tolkas som spår av två monumentala trappor till första tornvåningen. Det är frestande att tänka sig, att där har funnits en herrskapsläktare, vilken kom ur bruk, när långhuset välvdes några decennier in på 1200-talet.

Vid Marryats besök hade nyligen en väldig korsarm byggts till vid den gamla klövsadelskyrkans norra sida. »Korsarmen« är identisk med den nuvarande kyrkan, som till att börja med använde den lilla medeltida kyrkan som förhall. Tyvärr byggdes ett torn strax efter Marryats besök på klövsadelskyrkans plats. Det är därför kyrkan är orienterad med koret mot norr och tornet i söder.

c. Gärdslösa

Gärdslösa kyrka (fig 6a) såg 1634 ut ungefär som i dag (27). Den största förändringen skedde 1845, då tornets murtrappor och valv, utom det i bottenvåningen, revs ut och en lanternin placerades ovanpå tornets ommurade murkrön. Rhezelius visar, att en skyttevåning var byggd ovanpå klockvåningen, så som också hade skett bl.a. i Råpplinge (fig 6b), Högsrum (fig 6c), Runsten (fig 6d) och Vickelby (fig 14-15). De båda översta våningarnas igenmurade öppningar skymtar genom putsen i lämplig belysning.

Kyrkans ursprungliga, absidförsedda kor hade så tjocka murar, att det kan ha burit ett östtorn (27a). När västtornet tillfogades, skulle även Gärdslösa i så fall ha varit en klövsadelskyrka, ända tills det unggotiska koret uppfördes.

d. Högsrum

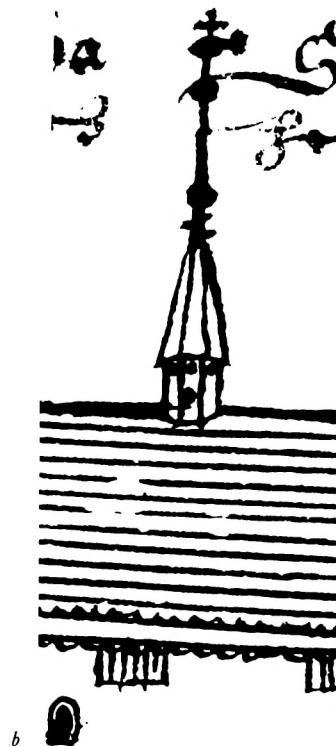
Den lilla gluggen strax under skyttevåningen i Högsrum (fig 6c) är en förminskning av en av de stora ljudöppningar, som fortfarande är synliga på tornmurens insida och som visar, var klockvåningen var belägen. Högsrums långhus och kor ersattes 1822 med en stor salkyrka och 1840 byggdes tornets överdel om och fick lanternin (28).

Fig 5. Tre flervåniga kyrkor. Teckningar av J H Rhezelius 1634. KB. a-b. Böda och detalj av dess takryttare med ljudgluggar. - c. Källa. - d. Egby.

e. Råpplinge

Östtornet i Råpplinge (fig 6b) vilade på yttre förstärkningsmurar omkring ett äldre kor (29). Över kyrkorummet syntes små gluggar, som lyste upp skyddsrummet ovanpå valven. Ännu finns en rund glugg med omfattning huggen ur ett stenblock på södra långhusmuren, nära sydvästra hörnet. Av andra källor än Rhezelius vet vi, att valven (troligen tunnvalv) vilade på pelare, som delade upp långhuset i två skepp. Västtornet, ett »fredligt« klocktorn med spår av ursprunglig västportal och smala, parvis placerade ljudöppningar, samt långhusets södra sida bevarades 1802, när kyrkan utvidgades. I ena väggen till västtor-

nets murtrappa finns en skattgömma, som stängs med en sten och därför är svår att upptäcka. Ingången till torntrappan är avtäcktt med en ekplanka, förmodligen emedan det inte fanns tillgång till tillräckligt stora stenar att avtäcka den med (jfr nedan Resmo, fig 7). I det nuvarande långhusets nordvästra hörn ingår västgaveln till en senromansk kapellbyggnad, uppförd av Håkan Tanna (not 36) eller hans krets, som samtidigt byggde en trifolieportal på långhusets södra sida. I gaveln ett mycket högt och smalt fönster, som har dageröppningen i murens ytterliv och en mycket vid och djup innersmyg. Den har varit täckt med ett pulpettak. Dess gavelröste är bevarat och sträcker sig upp

till den nivå, där det medeltida långhusets förhöjda takfot ännu är synlig. Tack vare denna detalj och det förhållandet, att västtornets östra mur rider på det ännu inte påbyggda långhusets västgavel, får vi hållpunkter för dateringen. Om man, schematiskt sett, tänker sig, att varje större byggnadsföretag vid kyrkan tog ca en generation i anspråk, ca 30 år, får vi följande:

Kapellbyggnaden och långhusets sydportal ca 1240-1250,

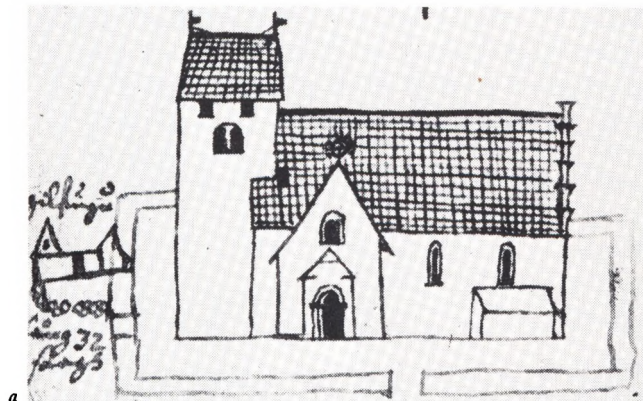
långhusets övervåning ca 1210-1220,

västtornet ca 1170-1180,

det låga långhuset, kyrkans äldsta del, ca 1140-1150.

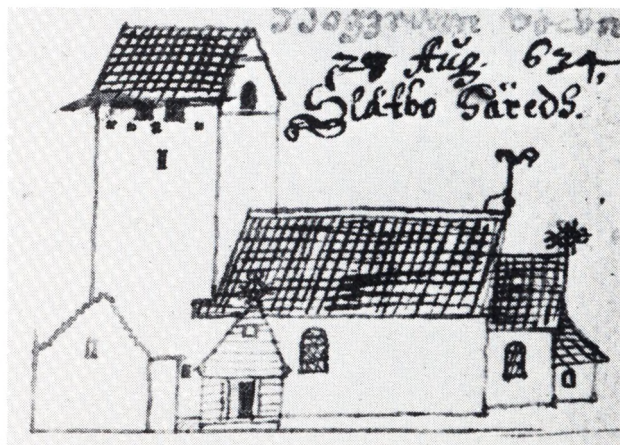
Fig 6. Olika slags försvarskyrkor, avritade av J H Rhezelius 1634. KB. – a. Gärdslösa. – b. Råpplinge. – c. Högsum. – d. Runsten. – e. Resmo. – f. Segerstad.

Ingenting i själva byggnaden motsäger en så tidig datering. Långlöts kyrka, som inte ligger så långt från Råpplinge, fick genom en C 14-analys sitt romanska långhus daterat till ca 1125 (30).

f. Runsten

I likhet med Smedby kyrka är Runstens kyrka (fig 6d) helt utplånad, men vi vet ändå mycket, tack vare teckningar och beskrivningar (31). Östtornet vilade på förstärkningsmurar på utsidan av ett äldre absidkor. Av andra källor vet vi, att även västtornet var sekundärt. Sicksacklinjen vid skarven mellan östtorn och långhus antyder troligen, att östtornets västra mur placerats väster om (innanför) långhusets förmodligen förstärkta triumfmur. Med den vågräta linjen på östtornets västra mur visar Rhezelius, att tornet ursprungligen har varit lägre, utan tvekan anpassat till det ännu låga långhuset. När så långhuset fick sin profana övervåning, var det naturligt att även bygga på de båda tornen i proportion här till. Hela kyrkan försvann 1836 och ersattes med en mycket stor och ljus salkyrka.

g. Resmo

Lika litet som Gärdslösa blev Resmo (32) mycket förändrad efter 1634 (fig 6e). Visserligen fick västtornet en lanternin 1826, samtidigt som östtornet revs ned i jämnhöjd med långhuset, men i det inre kan man ganska väl analysera fram byggnadshistorien. Östtornet var inte ursprungligt, det vilade på de förstärkta murarna till ett normalt absidkor. I Resmo, liksom i Köping (fig 8), gjordes förstärkningarna utmed korets insidor. I Resmo spändes ett tunnvalv över koret, buret av två avlastningsbågar. På den södra bågen vilar en brant murtrappa, avtäckt med flera halva tunnvalv, placerade allt högre, allteftersom murtrappan stiger mot öster. Även västtornet fick ett tunnvalv. Att

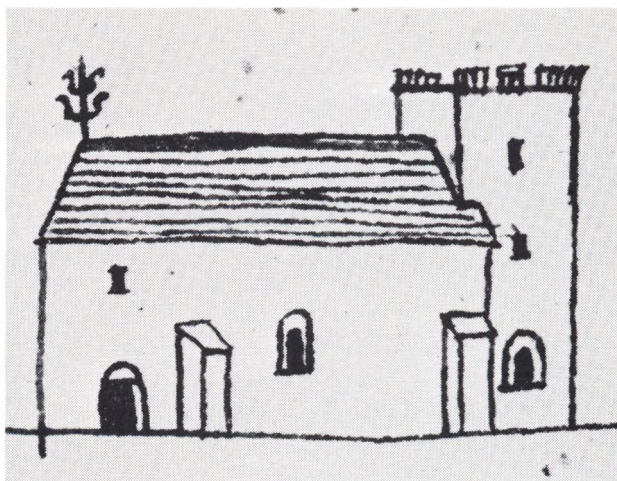

Fig 7. Resmo nordportal. Foto Sveriges Kyrkor / R Hintze 1981. – Observera det mycket långa ekvirke, som täcker den uppåt avsmalnande portalöppningen, och den djupa, rundbågiga nischen över denna.

detta torn från början var ett helt »fredligt« klocktorn framgår dels av ljudöppningarna, dels av resterna av en ursprunglig västportal. Innan västtornet välvdes, bars våningarna upp av bjälklag. Efter välvningen

stämmer inte den gamla, av torngluggarna anvisade våningsindelningen, utan ett par gluggar har hamnat nere vid det golv, som bildas av valvets avjämnade översida. Även efter kyrkans omvandling till fästningskyrka skulle klockorna hänga i västtornet (kyrkklockor användes dessutom också som stormklockor). Det finns nämligen sturkar (stolkar) i valvet, träholkar, som skulle skydda klocklinorna mot nötning, när de drogs genom valvet. Sådana löphål är mycket vanliga i de öländska tornen, även i typiska fästningstorn (se nedan, kapitel 6).

Resmo är en av Ölands äldsta stenkyrkor. Murförbandet är mycket smått (fig 7), skiftgångarna tunna och i de utstrukna fogarna är kvaderrits bevarad här och var. Murarna stod oputsade ännu 1743, när en sakristia byggdes. Ibland bryts murarnas regelbundna tvärrandighet av stora, på flatan ställda hällar eller av många små, på tvären ställda stenar, så att ett oregelbundet mönster bildas. På norra sidan finns en ursprunglig portal (fig 7), avtäckat av ett flera meter långt ekvirke (jfr Räpplinge ovan). Även västtornets nyss nämnda öppningar är på insidan avtäckta av kraftiga ekplankor. Över nordportalens raktäckta öppning, som har nedåt divergerande sidor och är placerad i murens ytterliv, sitter en halvrund nisch i stället för ett tympanon. Kyrkans båda andra portaler har från början haft samma form. Även i Ventlinge (33), kanske också i Köping (se nedan), har spår efter liknande portaler påträffats. Såvitt jag vet, är dessa öländska portaler de enda i sitt slag i Sverige, medan det finns flera paralleller i Danmark, de flesta i Tisted amt på Jylland (34). Inte mindre än tio kyrkor har eller har haft detta slags portaler, som talar om engelskt inflytande. Att Ölands kontakter med Danmark var speciellt livliga under den första stenbyggnadsperioden är naturligt. Vi hörde ju från början till samma

ärkestift, det i Lund, och när danskarna, som började bygga stenkyrkor före oss, inte fick arbete på närmare håll, var det naturligt, om de sökte uppdrag längre österut. Om danska kontakter, se också nedan, Hulterstad (fig 9), samt kapitel 7.

h. Köping

De tunna murarna och det fina förbandet återfinns i Köping (fig 8). Klövsadelskyrkan ersattes 1805 med en ny salkyrka, men man bibehöll nederdelen av långhusets nordmur med resterna av en portal, som troligen har liknat den i fig 7 (35). Med undantag av de på högkant ställda stenarna i Resmo murverk (fig 7) är likheterna i materialbehandling mellan de båda kyrkorna mycket stora. Vid 1800-talskyrkans rivning (utom tornet) 1953 återfanns hela medeltidskyrkans grundmurar under golvet (fig 8). Jag kunde lätt konstatera, att östtornet var sekundärt och konstruerat på samma sätt som det i Resmo. Det syntes också tydligt 1953, att kyrkan inte hade varit välvd från början, utan senare, under övergångstiden mellan romansk och gotisk tid under ledning av Håkan Tanna (36) och hans krets. Köpings kyrka var en av de största på Öland, nästan 42 m lång och 14 m bred. Den byggdes vid en köpstad, som hade fått sin uppblomstring under vikingatiden. En stor samling runstensfragment, många med ursprunglig färg och flera med kristna formuleringar, visar, att det funnits en träkyrka före stenkyrkan. När stenkyrkan byggdes, slogs många runstenar sönder och murades in i väggarna, på samma sätt som runstenar även 1805 kom att hamna i murverket. Runologen Helmer Gustavson (37) skriver försiktigt: »Att tidfästa det till 1000-talet och då snarast till dess senare del och i några fall ett stycke in på 1100-talet, torde dock inte var alltför djärvt«. Därmed bevisas, att stenkyrkan *kan* vara byggd ganska tidigt

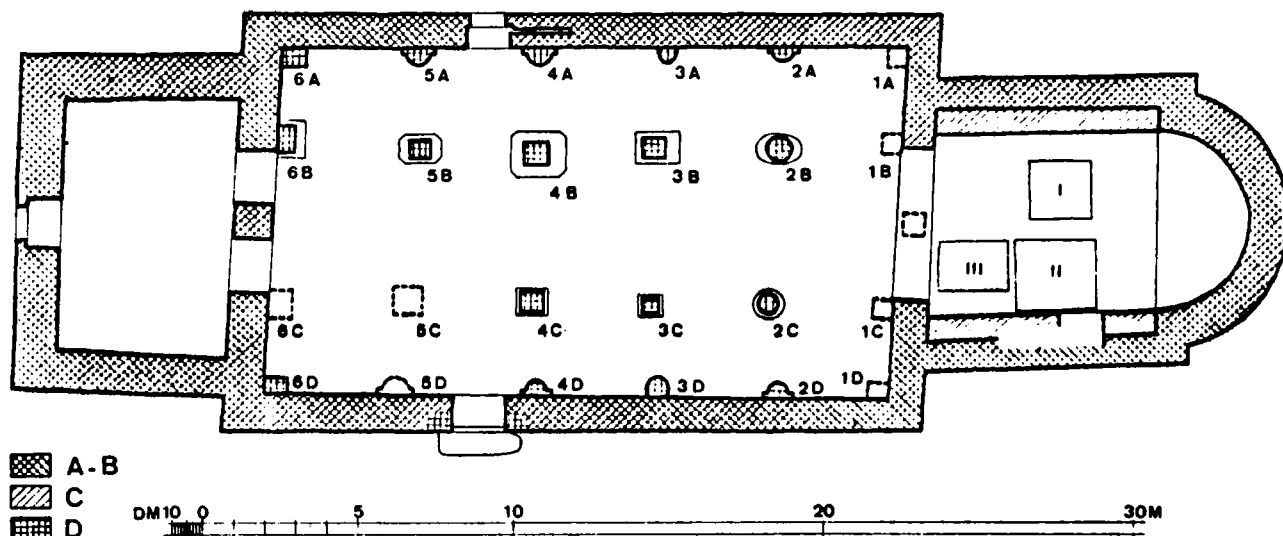

Fig 8. Plan av Köpings år 1805 nedrivna klövsadelskyrka. Uppm Sveriges Kyrkor / R Boström 1953. Skala 1:246.

på 1100-talet. Murtekniken talar också för en tidig datering, men det rör sig om så allmänna drag, att man inte kan säga, inom vilket årtionde det rör sig. Västtornets långsmala form antyder möjligheten av att en herremansläktare kan ha funnits i tornets första våning.

j. Segerstad

Grundmurarna till Segerstads lilla östtornskyrka (fig 6f) vilar sedan 1839 under golvet till en stor salkyrka (38). En liten glugg ovanför sydportalen ger anvisning om att en profan övervåning har legat över långhuset, som var välvt med fyra valv omkring en kraftig rundpelare, huggen av gotländsk kalksten (39). Import av

byggnadsmaterial från Gotland kan tala för en tidig datering av välvningen. Hur östtornet var disponerat, vet vi inte, mer än att koret låg i bottenvåningen och hade rak östvägg.

k. Hultestad och Ventlinge

Hulterstads kyrka (fig 9-12), riven 1803, utom västtornet, var en treskeppig anläggning, ursprungligen med basilikalt snitt (40). Hultestad I (fig 9) hade i väster ett mycket brett, men smalt torn med en portal mitt i västfasaden. Bottenvåningen förefaller att ha varit välvd med ett i N-S-gående tunnvalv. Denna förhall öppnade sig mot mittskeppet med två rundbågiga öppningar. En högt sittande, nu delvis igenmurad,

rektangulär dörröppning i den nuvarande västfasaden har kanske hört till ett galleri i övervåningen. Denna äldsta anläggning har flera paralleller, äldre och yngre, både på Själland och i Skåne (41). Det förefaller också, som om man använt en själländsk aln vid uppförandet av Hulterstad I (42). Mycket talar för, att Hulterstad skulle vara byggd tidigt på 1100-talet. Om dess stora betydelse vittnar det förhållandet, att det omgivande häradet långt fram på 1600-talet var uppkallat efter kyrkan (43).

Hulterstad II. Någon gång mellan 1170-1230 förändrades kyrkan radikalt, för att den skulle kunna tjäna bygdens försvar (fig 10 b). Det breda västtornet revs, mittskeppets västligaste travé skildes av med en hög tvärmur och på denna och mittskeppet restes ett torn med många välvda våningar, murtrappor och en liten tunnvalvd vaktcell. Det lilla rummet öppnar sig mot trappan, men hade från början troligen en trävägg mot denna. Den nedersta trappan vilar på en avlastningsbåge (fig 12), som troligen också kan ha haft en trävägg. I valvet sitter en del av träformen kvar och i övrigt finns tydliga avtryck av skålbräderna. I samband med ombyggnaden lades alla tre skeppen under samma tak (fig 10a), sannolikt var det samtidigt, som kyrkorummet välvdes. En högt sittande, rektangulär öppning i tornets östra (sekundära) mur ledde troligen ut till ett skyddsrum på kyrkvinden, medan en liknande dörröppning längre ned i samma mur, med tröskeln i jämnhöjd med golvet i tornets första våning, sannolikt förde ut till en läktare, belägen något högre än 1800-talskyrkans orgelläktare. Det förefaller alltså, som om båda västtornen i Hulterstad haft patronatsläktare eller dylikt.

Förutom redan nämnda försvarsanordningar finns ännu ett par. Murtrappans nedersta lopp har nämligen sicksack-steg av samma slag som i Ventlinge (fig

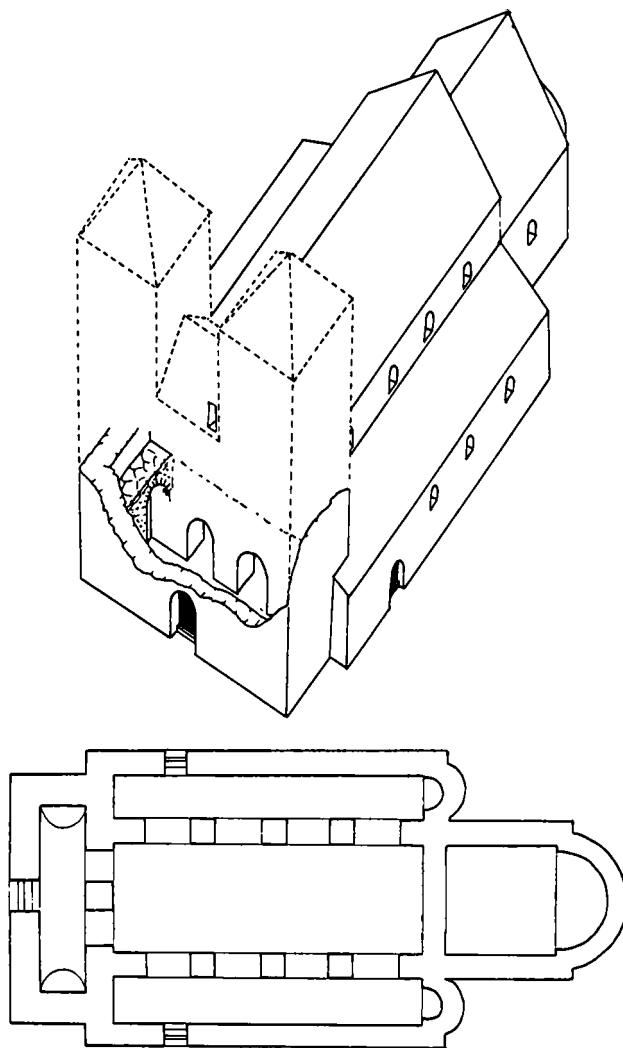
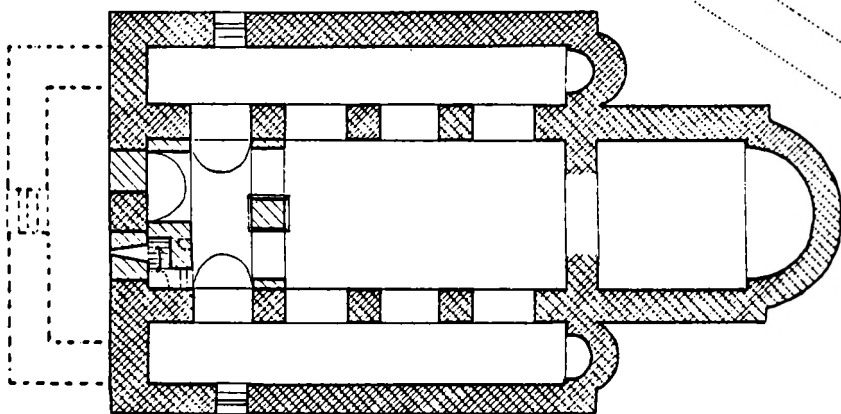
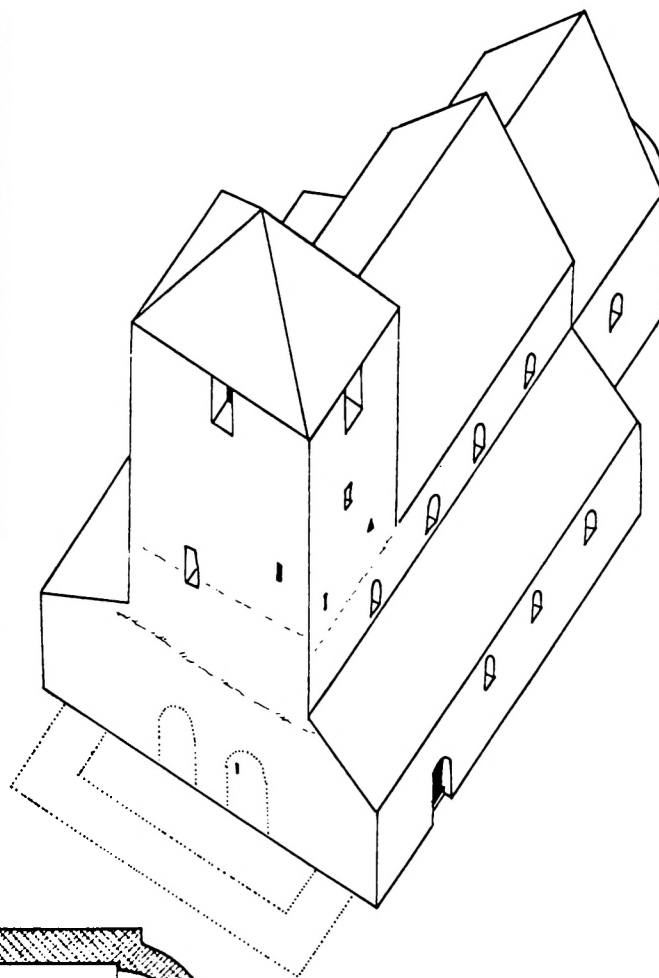

Fig. 9. Hulterstad I. Rekonstruktion av den äldsta kyrkan. R Boström 1966. Skala 1:300.

Fig 10 a-b. Hulterstads kyrka efter en stor ombyggnad ca 1200 (period II). Det ursprungliga västtornet är rivet och över mittskeppets västligaste del har ett försvarstorn uppförts, ännu bevarat. Resten av kyrkan revs 1803. J H Rhezelius 1634 (a) och R Boström 1966. Skala 1:300 (b).

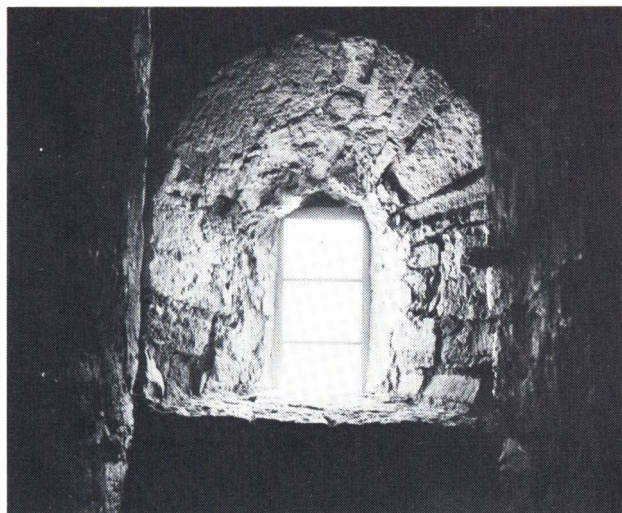

Fig 11. Hulterstad. Fönster i tornets första våning, en gång hörande till kyrkans kleristorium (Hulterstad I, fig 9). Bågen är avtäckt med omsorgsfullt huggna, formskurna stenar. Foto R Boström 1962.

Fig 12. Hulterstad II. Avlastningsbåge under den nedersta trappan (jfr fig 10b). Träformen från välningen är delvis bevarad och har i övrigt lämnat tydliga avtryck i kalkbruket. Foto Sveriges Kyrkor/R Hintze 1981.

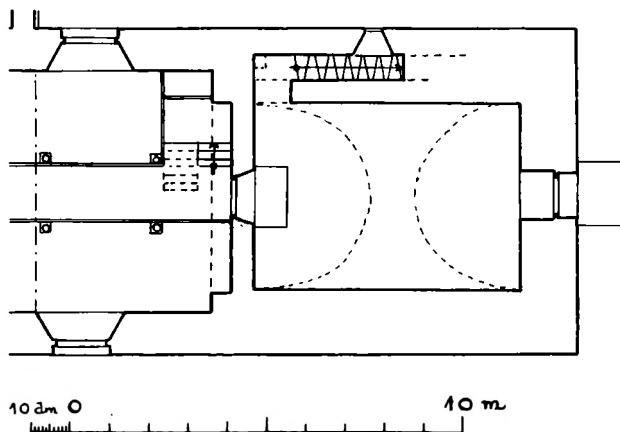
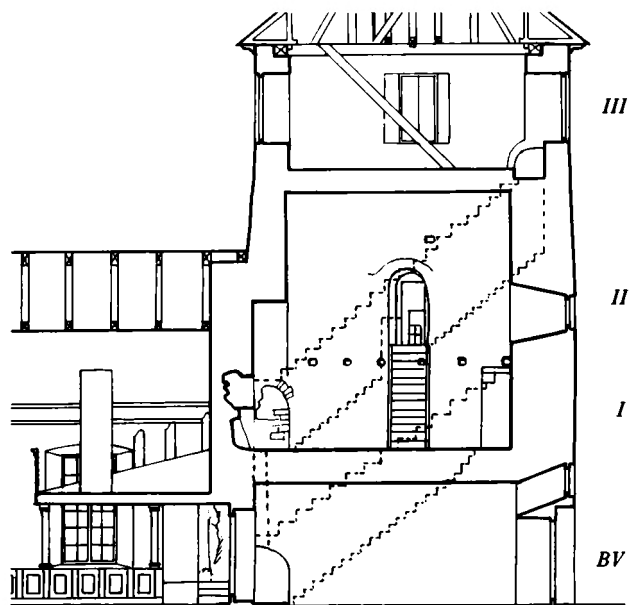

Fig 13. Ventlinge. Plan och sektion mot söder av västtornet. Uppm, skala 1:195, Sveriges Kyrkor/S Hesselgren & S Fränne 1931. – Liksom i Hulterstad mynnar här en kasttrumma över ingången till trappans nedersta del och trappstegen är trekantiga, lagda i sicksack, för att göra det svårare att forcera trappan.

Fig 14. Vickleby kyrka från sydväst. Foto Sveriges Kyrkor/R Hintze 1981. – Klockvåningen påbyggdes med en skyttevåning i början av 1200-talet (jfr fig 15), medan lanterninen tillkom först 1818.

13) och som också har funnits i Gräsgård (44). För att inte snubbla, måste man gå på trappans breda kortsidor. För dem som inte var hemmastadda i det mörka tornet, inkräktare av olika slag, utgjorde trappan ett hinder. I både Hulterstad och Ventlinge (fig 13) finns

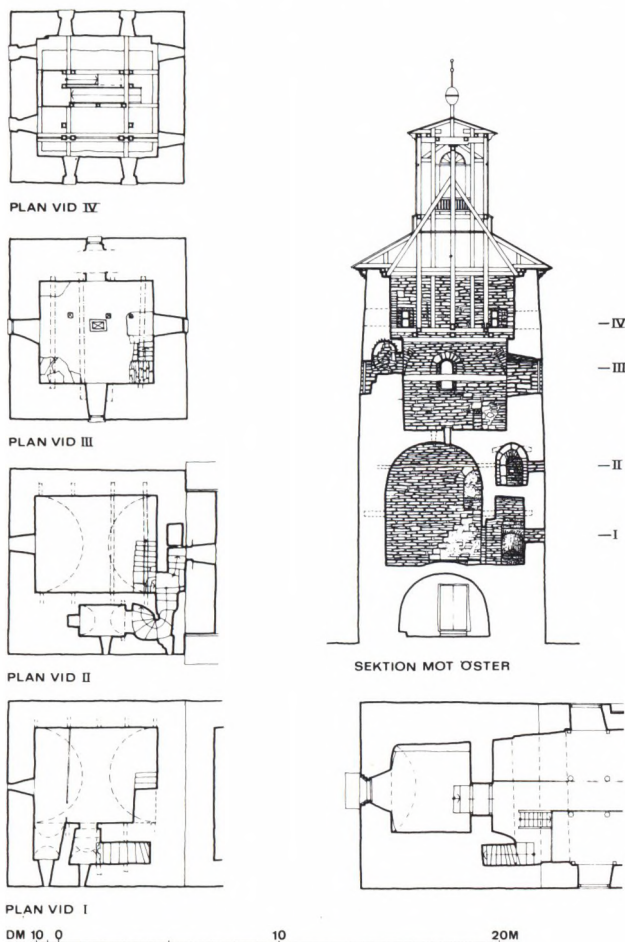

Fig 15. Sektion mot öster samt planer av tornet i Vickieby. Uppm, skala 1:345, Sveriges Kyrkor/G Wirén 1981.

det också väl bevarade kasttrummor i trappan mellan de båda nedersta våningarna. Jfr ovan Rhezelius' beskrivning av Smedby! Genom dessa skorstenslika kanaler kunde man försvara trappornas ingång genom stenkastning m.m. Samma ändamål hade troligen också ett hål i nedersta valvet i Högsrums västtorn (45).

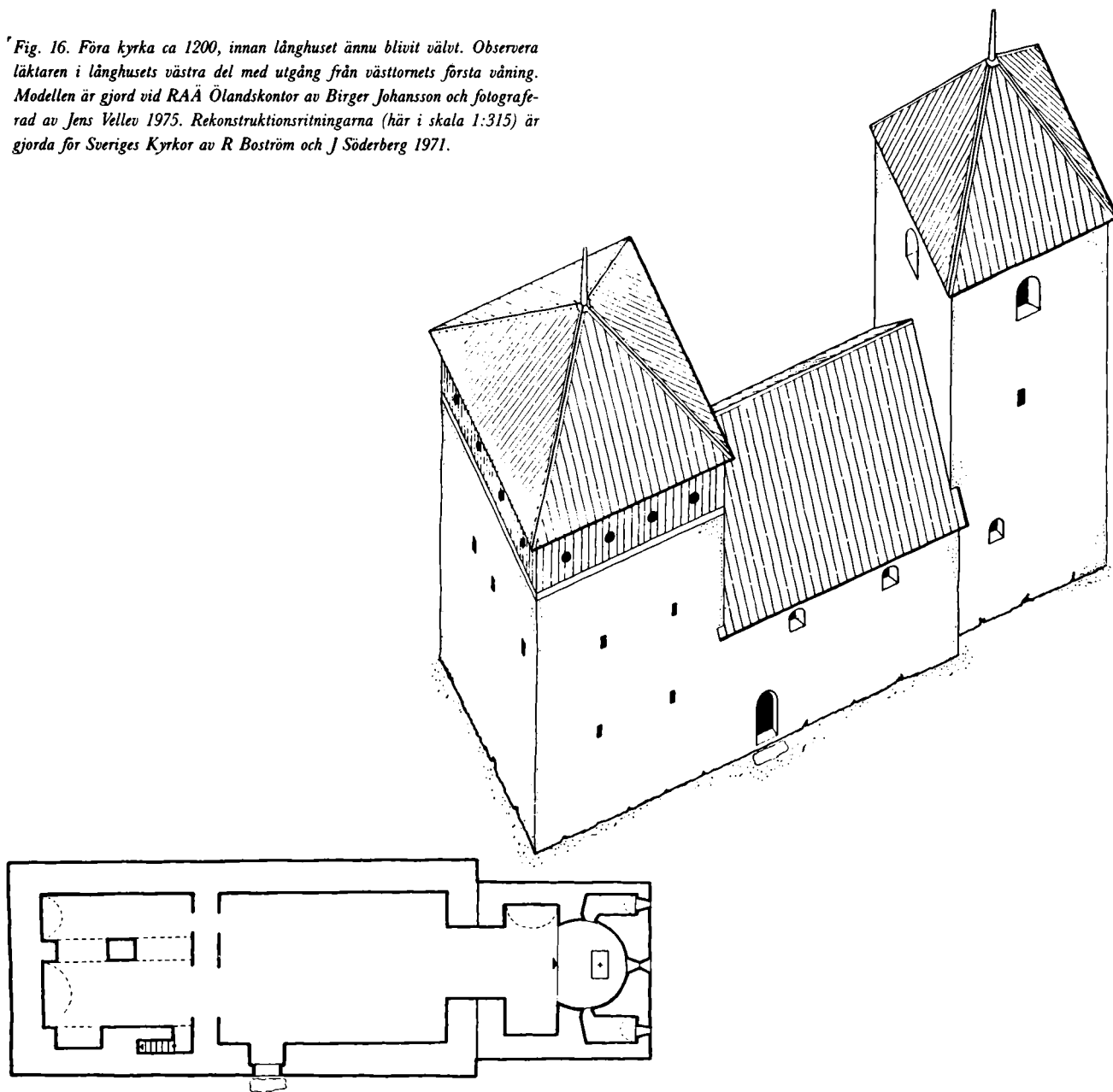
1. Vickieby

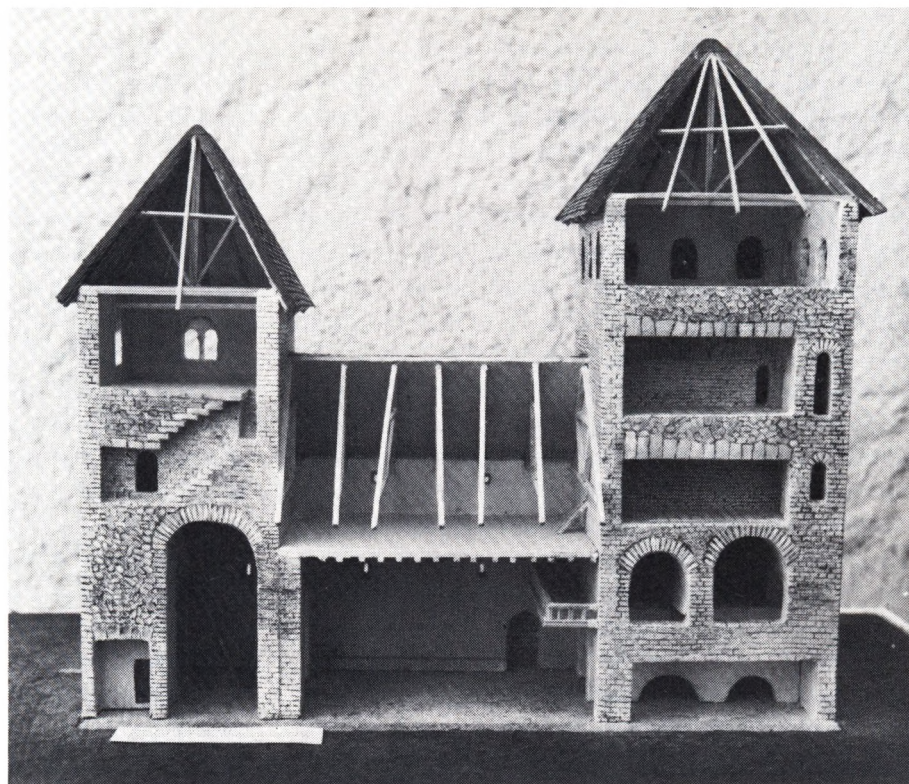
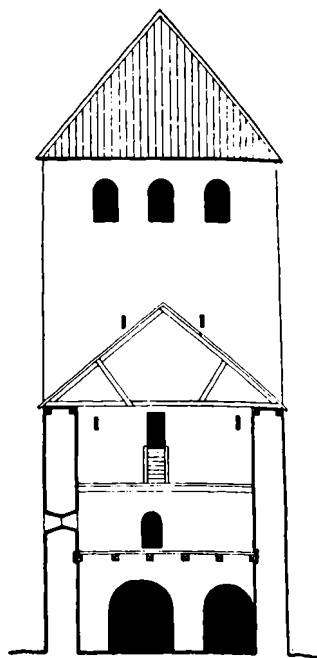
Vickieby kyrka (fig 14,15) består av ett romanskt långhus, som från början hade ett smalare kor med absid (46). Både kor och långhus hade ursprungliga fönster och ingång även på nordsidan. Koret ersattes 1778 med det nuvarande, rymliga. Västtornet byggdes intill, inte på långhusets västgavel. Tornet var redan från början både klocktorn och försvarstorn. Klockvåningens långsmala öppningar visar, vad som ursprungligen utgjorde tornets översta våning, och inte mindre än fyra ursprungliga löphål för klocklinor, utsparade i valvet (golvet) under klockvåningen visar, för hur många klockor tornet var avsett. Klockorna var troligen från början upphängda mellan två ännu bevarade, väldiga ekbjälkar, lagda på det ursprungliga murkrönet. Bjälkarna, som har tydliga nötningsmärken efter två klockaxlar, har sedermera fått annan användning i tornet (47). Rester av upplag för ett kryssvalv i klockvåningens hörn (fig 15) visar, att man från början haft en annan avslutning av tornet, innan skyttevåningen byggdes ovanpå klockvåningen. En skattgömma och två tunnvalvda celler, varav den ena troligen gick att stänga inifrån, visar också tornets fortifikatoriska karaktär.

m. Föra, Källa och Persnäs

Av klövsadelskyrkan i Föra (48) återstår i dag västtornet (fig 16), utom dess översta våning. Det är ett av de

'Fig. 16. Föra kyrka ca 1200, innan långhuset ännu blivit välvat. Observera läktaren i långhusets västra del med utgång från västtornets första våning. Modellen är gjord vid RAÄ Ölandskontor av Birger Johansson och fotograferad av Jens Vellev 1975. Rekonstruktionsritningarna (här i skala 1:315) är gjorda för Sveriges Kyrkor av R Boström och J Söderberg 1971.

förnämligaste romanska tornen i Sverige. Nästan alla våningar har bestått av två parallella, tunnvalvda rum, vilkas valv har växlat riktning i de tre nedersta våningarna, för att på så sätt fördela valvtrycket. Även västra delen av Källa gamla kyrka (49) har bestått av ett liknande torn (fig 5c), som under 1700- och 1800-talen förlorade sina valv. Grannkyrkan Persnäs (50) har också kvar ett väl utvecklat västtorn, besläktat med Föra och Källa. Flera gotländska kastaler, framför allt Kruttornet i Visby (51) och Bjälbo kyrktorn i Östergötland (52) visar flera besläktade drag,

liksom flera bornholmska kyrkor, framför allt Å kyrka (53). I Bjälbo finns också sicksack-steg.

Föra västtorn var byggt i förband med ett lika brett långhus, men detta i sin tur låg inte i förband med koret/östtornet, utan triumfmuren var dubbel. Detta berodde troligen på att en stavkyrka låg kvar, när koret murades upp, men när långhuset och västtornet byggdes, revs stavkyrkan och fick lämna virke till mellanväggar och förvaringsbjälkar i västtornets första våning. När Föra publicerades i Sveriges Kyrkor 1972, förelåg ännu inte resultaten av C 14-analyser,

utan meddelas här i stället: en väggstav dateras till 1070 $\pm$ 145 år, medan en i valvet fastklämd bräda från skålningen dateras till år 145 – 865 (54). – I tornets första våning är en utgång till ett galleri eller liknande och i andra våningen är en redan nämnd, väl bevarad privet (not 26). Även Föra kyrka har givit sitt namn åt ett härad, Förbo härad, som nämndes 1504 och ännu på 1600-talet. Har konungens troman, häradshövdingen eller någon i motsvarande ställning haft sin hedersplats där? Jfr Hulterstad och Gräsgård (not 44). Rika dammsugningsfynd (55) visar också, att människor har vistats både i Föra och andra torn under långa perioder. Föra byggdes i etapper till en allt starkare sockenfästning. Först synes försvaret ha varit koncentrerat till tornen, medan ett träloft över långhuset väl snarare tjänade som ett förråd. Senare, några decennier in på 1200-talet, välvdes långhuset i två skepp kring en kraftig, välhuggen mittkolonn (56). Då fick man ett brandsäkert skyddsrum även över långhuset.

I Källa (57) välvdes långhuset omkring år 1200 med fyra kryssvalv omkring en pelare, medan ett lika brett, rakslutet kor, ersättare till ett smalare absidkor, välvdes med ett kryssvalv. Över valven erhöles ett rymligt skyddsrum och efter ännu några decennier byggdes en skyttevåning över hela kyrkan, sedan västtornet sänkts till samma nivå (fig 5c). – Persnäs långhus synes aldrig ha fått några valv, där utgjorde de båda tornen den fortifikatoriska delen (58).

6. *Gemensamma drag*

En högt utvecklad förekomst av tunnvalv utmärker Ölands romanska kyrkor. De används framför allt i tornrum, små celler och långhus och avtäckar i några fall murtrappor (Föra, Resmo, Vickelby). Vanligaste

metoden att avtäckta trappor är dock överkragning (»upp och nedvänd trappa«), men kant i kant lagda hällar förekommer också. Ofta är höga, tunnvalvda tornrum indelade i två eller tre halvvåningar (fig 13, 15). Valvens riktning (även när det rör sig om ett enda valv per våning) växlar ofta, men i Löt (not 16) har alla tunnvalv i tornet vederlag i norr och söder. Belysningen i tornen består av smala ljusspringor med vida innersmygar. Ofta placeras murtrappornas gluggar mitt för ingången till en tornvåning, som på så sätt får ett svagt, indirekt ljus. Högt under valven sträcker sig förvaringsbjälkar, på vilka man hängde upp förnödenheter av olika slag. I Persnäs finns det knaggar, utskjutande små pinnar, i en sådan bjälke för upphängning av mindre persedlar (59). Lades bräder på bjälkarna, fick man loft, som kunde användas till förråd och sovplatser. Förekomsten av halm, tång och mossor tyder på vad man använt som bäddunderlag.

Skottöppningarna är manshöga och öppnar sig mot takfoten, utom i de fall de är placerade i en gavel, då de är rundbågiga. Valv och bågöppningar av olika slag i tornen är i allmänhet slagna med flata, inte formskurna stenar, som är kilade uppifrån och gjutna på träform (fig 12). I den ursprungligen andra våningen i Vickelby-tornet består stenarna i själva valvhjässan av trekantiga flisor, placerade på tvären efter varandra och med en spets vänd nedåt, så att de bildar en pärlrand utmed hjässlinjen. Även i de olika tunnvalven i torntrapporna i samma kyrka är en trekantig sten med en spets vänd nedåt placerad högst upp (eller nästan högst upp) i valvet som ett slags slutsten. I övrigt är tunnvalven på Öland gjutna av jämntjocka flisor, lagda solfjäderformat över en träform (fig 16, modellen).

De försvarsbetonade tornen saknade ingång i bottenvåningen, men några torn hade en högt sittande

ingång ca 8-10 m över marken på så kallat stormfri höjd (60). Det gick lättare att hissa upp varor av olika slag, kaststenar etc till tornens övre våningar än att släpa dem uppför de mörka och trånga trapporna. En hög stegen kunde dras upp undan förföljare.

Prydliga kryphål i några tunnvalv (61) tyder på, att man även inne i tornen använde stegar, för att komma upp i tornens övre delar. Man drog upp stegen efter sig och var på så sätt ganska säker däruppe.

Kasthålen i Hulterstad, Ventlinge (fig 13) och Smedby är redan omtalade. I Högby (62) är en falllucka i torntrappan, ett 4 m djupt hål, lika brett som trappan, täckt av en trälucka, placerad så, att de som tagit sin tillflykt till tornet, drog upp luckan efter sig. Då stängde den av trapploppet, samtidigt som det djupa hålet öppnades för förföljarna.

Några västtorn, bl.a. Högsrum (fig 6c), Bredsättra (63), Ventlinge (fig 13) och Vickleby (fig 15), byggdes med egna östmurar intill långhusen, i stället för att man lät dem rida på långhusens gavelmurar, vilket synes ha varit det vanligaste. Det har ännu inte gått att visa, om den ena metoden skulle vara ålderdomligare än den andra. I de fall däremot, då man finner dubbla triumfbågmurar, ligger den tanken nära till hands, att en träkyrka fick stå kvar, medan man byggde ett kor av sten (64).

De flesta torn med försvarskaraktär har samtidigt tjänat som klocktorn. Det kan man utläsa dels av de stora ljudöppningarna, dels av löphål i valven för klockklinorna. Hålens antal visar, för hur många klockortornen byggdes, sekundära hål däremot, hur många klockor, som fanns i tornet, då hålen bröts genom valven. Av hålen kan man också utläsa, om klockorna blivit omhängda och var man stod, då klockorna ringdes (65).

7. Vad kartorna berättar. Dateringsfrågor

Om man skalar bort kyrkornas sekundära tillbyggnader i fig 2, framträder en helt förändrad bild av Ölands kyrkor. Visserligen måste kartan i fig 1 läsas med kritisk blick, eftersom den innehåller många frågetecken, men tendensen är tydlig: mer än 2/3 av kyrkorna var »fredliga» absidkyrkor (Sandby ensam hade rakslutet kor), de flesta utan torn. Till de »fredliga» räknas också Köping, Hulterstad I och Resmo. Endast sex kyrkor var med visshet befästa från början, nämligen västtornskyrkorna Gräsgård, Gårdby, Källa, Smedby och Södra Möckleby samt östtornskyrkan Ås.

Kyrkornas befästande brukar sättas i samband med de hedniska, på andra sidan Östersjön boende folkens aggressioner från ca 1170 och till mitten av 1200-talet. Ösels slutliga kristnande ägde rum 1227 och 1230-1231 bröts hedendomen i Kurland (66). De hedniska anfällen från *Balticum* upphörde naturligtvis inte omedelbart och vi får förutsätta, att det dröjde ännu något decennium, innan ölänningarna vågade lita på, att det lugn, som inträtt, skulle bestå. Med hänsyn till dessa förhållanden, bör försvarskyrkorna i fig 1 dateras till någon gång mellan 1170 och 1240-talet. I slutet av befästningsperioden, i övergångsskedet mellan romansk och gotisk tid, uppträder en eller flera byggnadshyttor, som brukar samlas under namnet Håkan Tanna (36). Även under hans ledning välvs många långhus (Föra, Köping, Högsrum, Alböke med flera), men i jämförelse med den egentliga försvarsperiodens tunga valvkonstruktioner, där tunnvalv och murpelare dominerade, ter sig Håkan Tannas valv lättare och valvstöden smäckrare. Profanvåningar inreddes dock fortfarande över valven, de tycks ha ingått i det allmänna medvetandet. Högdpunkten i Håkan Tannas verksamhet inträder emel-

lertid i början av den fredsperiod på ca 100 år, som följde efter befästningsperioden.

Den övre tidsgränsen för de förhållanden, som illustreras av fig 1, är alltså mycket flytande. Detsamma gäller för den nedre tidsgränsen. Det finns några få hållpunkter. Dateringen till ca 1125 av kärnkyrkorna i Långlöt och Råpplinge är redan nämnd. Även Hulterstad I, Köping, Resmo, Vickelby, Ventlinge och Högsrum skulle kunna vara uppförda så tidigt. Förhoppningar att uppnå en närmare datering står nu till dendrokronologien. Provtagningar på hösten 1981 visade tyvärr, har Thomas Bartolin meddelat, att den för Skåne och Blekinge tillämpade provserien inte kan gälla också för Öland. Därför dröjer det ännu någon tid, innan kyrkorna på Öland kan ordnas in i ett fastare tidsschema. Av samma orsak avstår jag från ett försök att i ännu en karta försöka redovisa för de öländska kyrkornas tillstånd före 1170.

Noter

1. Föra: SvK vol 142, fig 405-408.
2. Källa: B Sundnér 1974. – B Sundnér-I Edling 1978, s. 7.
3. SvR ÖI 36. – I Anderson-S B F Jansson 1954, s 83-90.
4. Köping: SvK vol 170, fig 12-17.
5. Långlöt: SvK vol 151, s 25.
6. Resmo: W Anderson 1933, s 10. – Bildmaterial i SvK arkiv. – Köping: SvK vol 170, fig 27,47, s 36. – Vickelby: R Boström 1979b, fig 4 samt SvK, vol 193.
7. Gärdslösa: SvK vol 177, s 24,77.
8. Långlöt: SvK vol 151, s 25,114. – E Lundberg om Garde i SvK, vol 145, s 279 ff; densamma 1971, s 41 ff.
9. R Boström 1966c, s 59 ff; densamma 1966b, s 4 ff och där ang. litt; densamma 1978a, s 113 ff.
10. R Boström 1966b, Tabell 3. Jfr Tabellerna 1-2.
11. R Boström 1966b, s 1-64.
12. R Boström 1978a, s 113.
13. Källa gamla kyrka ser vid hastigt påseende ut som en tornlös kyrka, men i själva verket är dess västra del ett torn. Se kapitel

- 5:m. – Källa: SvK vol 128 och 142, s 630. – Böda: SvK vol 116. – Egby: SvK vol 163, s 334 ff.
14. Citat ur Rhezelius' MS, sign F.c. 2/3, s 66-67, KB. Rhezelius har gjort två andra, något varierande beskrivningar i F.c.5, s 24 samt s 229. Jfr. R Boström 1966c, s 70,72.
15. Utgåvan 1962, s 85-86.
16. Löt: SvK vol 163, fig 250.
17. Källa: SvK vol 128, fig 199 a,b,d,f; 214,226-228.
18. Bredsättra: SvK vol 183, fig 19a: C; 19b:C; 30 a-b).
19. Löt: SvK vol 163, fig 250, 253, 257 c-d.
20. Föra: SvK vol 142, fig 392, 393, 395:I.
21. R Boström 1967, fig 5 A,B.
22. Persnäs: SvK vol 133, s 445.
23. Marryat utg i sv övers i Kalmar Län 1979, s 46-92.
24. Alböke: R Boström 1970b, s 39 ff.
25. SvK vol 108, fig 29-30.
26. Föra: SvK vol 142, fig 395 II, 420-423.
27. Gärdslösa: SvK vol 177, fig 33,37.
- 27a. R Boström 1966a, fig 2. – SvK vol 177, s 63,77.
28. Högsrum: R Boström 1979c, s 81 ff.
29. Råpplinge: R Boström 1958 och 1966d. Uppm o fotos i SvK arkiv.
30. Långlöt: SvK vol 151, s 114.
31. Runsten: SvK vol 188 och där ang källor.
32. Resmo: W Anderson 1933 samt bildmaterial i SvK arkiv.
33. Ventlinge: R Boström 1976a, fig 2 och s 59.
34. F Beckett 1918, s 25. – DK XII, Tisted Amt, 2. Halvbind, s 1060 och 1065.
35. Köping: SvK vol 170, fig 40-42, s 36.
36. Håkan Tanna (Gärdslösamästaren), byggmästare och skulptör, verksam på Öland och Gotland (Gothem) i mitten av 1200-talet. J Roosval 1911, s 150 ff. – SvK vol 170. – SvK vol 177 passim samt s 152, not 34.
37. Köping: SvK vol 170, s 16 ff.
38. Segerstad: R Boström 1978d.
39. Stenbestämningarna på Öland har utförts av förste statsgeolog Erik Åhman, Uppsala. För min egen del gissar jag, att förekomsten av gotländsk sten dels i Segerstads rundpelare, dels i några altarskivor skulle kunna bero på att man under den första stenbyggnadstiden på Öland saknade förmågan att bryta för ändamålet lämplig sten.
40. Hulterstad: R. Boström 1967, s 151 ff.
41. Stenkatedralen och Vor Frue i Roskilde (DK III:1, 1944, s 64)

- samt föregångaren till S Bendt i Ringsted (DK V:1, 1936, s 111), 1080-talet. Yngre exempel: Tveje-Merlöse och Kirke Fjenneslev på Själland (DK V, Sorö amt, 1. Halvbind, s 324 ff) samt flera skånska exempel, t ex Färlöv och S Stefan i Lund (Mårtensson 1981).
42. R Boström 1967, s 163-164.
 43. Hulterstads härad omtalas 1406 (Det medeltida Öland, 1953, s 10).
 44. Gräsgård, se Sidéns uppmätning i SvK vol 108, fig 35 samt i R Boström 1979a, fig 13-18.
 45. Högsrum: uppmätning av S Hesselgren & S Fränne 1931, SvK arkiv.
 46. Vickelby, se not 6.
 47. Vickelby. Bjälkarna ingår nu bl.a. i konstruktionen till den nuvarande klockbocken. SvK, vol 193, fig 34 ff.
 48. Föra: SvK vol 142, 531-586.
 49. Källa: SvK vol 128, s 299-308: »ej allt för långt in i 1100-talets andra hälft«.
 50. Persnäs: SvK vol 133, fig 302 ff, s 433-450; vol 142, fig 488-497, s 632-636.
 51. Kruttornet i Visby, avb i E Eckhoff II, 1922, blad 20 ff.
 52. Bjälbo, uppm av J Söderberg 1939, SvK arkiv, samt E Lundberg 1942, s 377. Vid en nyligen företagen dammsugning i Bjälbo hittades, enligt muntligt meddelande av förste antikvarie Lars O Lagerqvist, ett mynt från Knut Erikssons tid under ett förkolnat lager närmast golvet i tornets andra våning. Myntet binder dateringen av tornet till 1100-talets senare del. Dammsugningsmetoden beskrivs av R Boström – Å Nilsson i Fv 1971 samt av J von Reis i KL 1978, s 127 ff.
 53. Paralleller på Bornholm: de kraftiga västtornen i Å, Öster-Marie och Ib, DK VII, Bornholm, 1954, s 135, 453, 492, 494, 495.
 54. Laboratoriet för radioaktiv datering, Stockholm, analyser nr St 4116 och St 4117, 1973.
 55. Dammsugningsfynd, se SvK vol 142, fig 462-462A, 596 samt fig 488-497, s 630-636. – J von Reis 1978, avb s 129.
Om metoden, se not 52.
 56. Föra: SvK vol 142, fig 402, 438-440, s 564-565.
 57. Källa: SvK 128, fig 215-218, fig 236, s 312-314, 330.
 58. Persnäs: SvK vol 133, s 432. – I Mandelgrens Atlas (1883), återgiven som fig 319 i SvK, har Mandelgren rekonstruerat Persnäs' långhus med valv, efter Gärdslösa. För detta saknas stöd såväl i kyrkans arkivalier som i andra källor.
 59. Persnäs: SvK vol 142, s 632.
 60. Stormfri eller stormningssäker höjd var ca 30 fot (9,4 m) eller mer. Frölén I, s 37.
 61. Gärdslösa: SvK vol 177, fig 67, s 41. – Norra Möckleby, uppm S Hesselgren & S Fränne 1931, SvK arkiv. – Glömminge: R Boström 1976b, s 76,78.
 62. Högby: SvK vol 119, fig 121, 123, 124, 126a, s 193. Yngre exempel i Kalmar slott och Kronoberg.
 63. I Bredsättra, SvK vol 183, fig 19a, 20c, s 27 en variant: tornmurens yttre skal rider på långhusgaveln, medan resten av tornmuren är murad stumt emot långhuset.
 64. Föra: SvK vol 142, fig 443 A-B. – Köping: SvK vol 170, fig 31 och s 47. – Runsten: SvK vol 188, fig 120 A.
 65. I Föra och Persnäs stod man först och ringde klockorna från första tornvåningen (Föra: SvK vol 142, s 542, 550, 554, 557, fig 392 C-D, 394 G-H, 404, 428, 429, 444. – Persnäs: SvK vol 133, fig 302, 304, 437, 439; vol 142, fig 488, 489, 491, 492, s 632, 634, 636). Senare bröts hål genom vapenhusens valv, så att man kunde stå i bottenvåningen och ringa. Jag föreställer mig, att detta är en relativt sen anordning. Under tidig medeltid, då klockorna även användes för att uppbåda folk, när man sett fientliga fartyg närma sig, vore det riskabelt, om vem som helst skulle kunna komma åt klocklinorna. I båda dessa kyrktorn ser man av löphålen, att klockorna har hängts om.
 66. Tuulse 1955, s 159 ff.

Litteratur

Allmänt:

- Ahlqvist, A, 1822-1827: Ölands historia och beskrifning, D 1-2. Calmar.
- Anderson, I, 1956: Halltorps kyrka. Svenska fornminnesplatser nr 45. Stockholm.
- 1960: Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp. Antikvariskt arkiv 14. Stockholm.
- 1967: Hagby rundkyrka. Fv. Stockholm.
- Se Jansson S B F.
- Anderson, W, 1926: Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn. Lund.
- 1933: Resmo kyrka. Dess beskrivning och byggnadshistoria. Nybro.
- Beckett, F, 1918: Venge Klosterkirke. I: Aarbøger for nordisk Oldkyndighed.

- Billow, A, 1921: Från slott till koja på Öland. I: Svenska turistföreningens årsskrift. Stockholm.
- 1925: Öland. Resehandbok, utgiven av Svenska turistföreningen. Stockholm.
- 1946: Öland. Kyrklig konst. Nord. fam-bok, vol 20, nytr av 3:e uppl, red 1923-1937.
- Boström 1966c: J H Rhezelius' resedagböcker. Några randanmärkningar. I: Konsthistoriska studier tillägnade Sten Karling. Stockholm.
- 1966b-1982: Sveriges Kyrkor, Öland I: 1-6: Inledning (vol 108), Böda (vol 116), Högby (vol 119), Källa (vol 128), Persnäs (vol 133), Föra samt rättelser etc till band I (vol 142). – Öland II: 1-5: Långlöt (vol 151), Löt och Egby (vol 163), Gärdslösa (vol 177) Bredsättra (vol 183), Runsten (vol 188). – Köping (vol 170). – Vickelby (under utg).
- 1968-1979: I: Kalmar Nations skriftserie, Uppsala, vol 44-54: Alböke (46), Böda (44), Egby (48), Glömminge (51), Högby (45), Köping (47), Löt (49), Persnäs (46), Runsten (52), Segerstad (53), Stenåsa (50), Vickelby (54; i samma volym även en artikel om A Sidén med bilder av bl.a. Gräsgård).
- 1972a: Ölands försvarskyrkor, en översikt. Riksantikvarieämbetet. Rapport 1972 A2. Stockholm.
- 1974: Guds hus – människors värn. I: Svenska turistföreningens årsskrift. Stockholm.
- 1978a: Jonas Haquini Rhezelius och Ölands kyrkor. Kalmar Län. Kalmar.
- 1979: Adam Sidén och Ölands konstminnen. KNS vol 54. Uppsala.
- 1982. Ölands kyrkor, Svenska fornminnesplatser 53. Stockholm/Uddevalla.
- Danmarks Kirker 1944: III:1. Köbenhavns Amt. Köbenhavn.
- 1936: V:1. Sorö Amt. Köbenhavn.
- 1954: VII. Bornholm. Köbenhavn.
- 1942: XII:2. Tisted Amt. Köbenhavn.
- Ekhoff E och Janse O, 1922: Visby stadsmur II (planscher), VHAA arkeologiska monografier nr 12. Uppsala.
- Frölen, H F, 1910-1911: Nordens befästa rundkyrkor. En konst- och kulturhistorisk undersökning. I-II, Stockholm.
- Jansson S B F och Anderson, I, 1954: Om runstensfynden vid Köping på Öland. Fv. Stockholm.
- Lagerlöf, E, 1972: Garde kyrka. Gotland V:3, Sveriges Kyrkor, vol 145, Stockholm.
- Linnaeus, C, 1745: Öländska och gothländska resa på riksens högloflig ständers befallning förrättad år 1741. Nytr Stockholm 1962.
- Lundberg E, 1940: Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400. Stockholm.
- 1971: Träet gav form. Stockholm.
- 1972: Se Lagerlöf.
- Mandelgren N M, 1883-1884: Atlas till Sveriges odlingshistoria, Afdelning XI: Helgedomar. Häft I-II. Stockholm.
- Marryat, H, 1979: Höstlig resa i Kalmar län. Ur »Ett år i Sverige«. Kalmar Län. Kalmar.
- Mårtensson, A W, 1981: S:t Stefan i Lund. Gamla Lund. Förening för bevarande av stadens minnen. Årsskrift 62. Lund.
- Det Medeltida Öland. Provtryck ur en historisk-topografisk översikt av Det medeltida Sverige, utg av den av VHAA tillsatta kommittén, Stockholm 1953.
- Palm, B, 1949: Ölands kyrkor. I: Öland II. Kalmar.
- 1955: Öland. Konsthistoria. Svensk uppslagsbok, band 32. Malmö.
- Roosval, J, 1911: Die Kirchen Gotlands. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Kunstgeschichte Schwedens. Stockholm.
- 1917: Körtfattade beskrivningar av Ölands kyrkor. I: Sverige. Geografisk, topografisk, statistisk beskrivning. Del II, utg av A Kempe, E Apelqvist och O Sjögren, Stockholm.
- Sveriges runinskrifter, 1900-1906: Utg av VHAA. Första bandet, Ölands runinskrifter, granskade och tolkade af Sven Söderberg och Erik Brate, 1900-1906. Stockholm.
- Tuulse, A, 1955: Hossmo. En försvarskyrka med östtorn. VHAA handl, Antikv ser 2. Stockholm.
- Öland, 1948-1949: red av B Palm, L Landin och O Nordmark, 1-3. Kalmar.
- Ang Ölands kyrkor (i bokstavsordning):*
- Alböke:*
- R Boström 1966b. SvK vol 108. Öland I:1. Stockholm.
- 1970b. Alböke kyrka. KNS 46. Uppsala.
- Borg:*
- Johnson M – Jönsson K 1975. Borghs kyrka. KL. Kalmar.
- Bredsättra:*
- R Boström 1980a. Bredsättra kyrkor. SvK vol 183, Öland II:4. Stockholm.

Böda:

- R Boström 1968a. Böda och S:t Olof. Sveriges Kyrkor, vol 116, Öland I:2. Stockholm.
– 1968b. Böda kyrka. KNS 44. Uppsala.
– 1972b. Rättelser och tillägg till band I. Sveriges Kyrkor, vol 142, Öland I:66. Stockholm.

Egby:

- R Boström 1973a. Egby kyrka. KNS 48, 1971, tr 1973. Uppsala.
– 1976a. Löt och Egby. Sveriges Kyrkor, vol 163. Öland II:2. Stockholm.

Föra:

- R Boström 1972b. Föra kyrkor. Sveriges Kyrkor, vol 142, Öland I:6. Stockholm.

Glömminge:

- R Boström 1976c. Glömminge kyrka. KNS 51. Uppsala.

Gräsgård:

- R Boström 1966b, Sveriges Kyrkor, vol 108. Stockholm.
– 1979a. Adam Sidén och Ölands konstminnen. KNS 54. Uppsala.

Gärdslösa:

- R Boström 1966a. Gärdslösa kyrka. I: Gärdslösa – en sockenbeskrivning. Kalmar.
– 1972d. Gärdslösa kyrka. En vägledning, utg av Gärdslösa kyrkoråd. Kalmar.
– 1978c. Gärdslösa kyrka. Sveriges Kyrkor, vol 177, Öland II:3. Stockholm.

Hulterstad:

- R Boström 1966b. Sveriges Kyrkor, vol 108. Öland I:1. Stockholm.
– 1967. Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning? I: Nordisk medeltid. Konsth studier tillägnade Armin Tuulse. Stockholm.
– 1971c. Hulterstads kyrka. En vägledning utg av församl. Mörbylånga.

Högby:

- R Boström 1968c. Högby kyrkor. Sveriges Kyrkor, vol 119, Öland I:3. Stockholm.
– 1969a. Högby kyrka. KNS 45. Uppsala.
– 1972b. Rättelser och tillägg till band I. Sveriges Kyrkor, vol 142. Öland I:6. Stockholm.

Högsrum:

- R Boström 1973b. Högsrums kyrka. En vägledning utg av Högsrums hembygdsförening och Högsrums kyrkoråd. Kalmar.
– 1979c: Högsrums kyrka. I: Högsrum – en sockenbeskrivning. Kalmar.

Källa gamla kyrka (ödekyrka):

- R Boström 1969b. Källa kyrkor, Sveriges Kyrkor, vol 128. Öland I:4, Stockholm.
– 1972b, Rättelser och tillägg till band I. Sveriges Kyrkor, vol 142. Öland I:6. Stockholm.
– 1972a. Stavkyrkan i Källa funnen till slut? Ölandsbladet 18/3. Borgholm.
– 1978f. Källa gamla kyrka. Svenska fornminnesplatser 37, 3:e uppl, Uddevalla.
B Sundén 1974. Rapport från Källa gamla kyrka. Öländsk Bygd. Kalmar.
– och I Edling 1978. Källa ödekyrka... Arkeol. unders. 1971-1972. RAÄ och SHMM rapport 1978:31.

Köping:

- R Boström 1971a. Köpings kyrka. KNS 47. Uppsala.
– 1977a. Köpings kyrkor. Sveriges Kyrkor, vol 170, Öland. Stockholm.
Jansson, SBF och Anderson, I, 1954. Om runstensfynden vid Köping på Öland. Fornvännen.

Långlöt:

- R Boström 1973c. Långlöts kyrkor. Sveriges Kyrkor, vol 151. Öland II:1. Stockholm.

Löt:

- R Boström 1966b. Sveriges Kyrkor, vol 108. Öland I:1. Stockholm.
– 1974a. Löts kyrka. KNS 49, 1972, tr 1974. Uppsala.
– 1974b. Vårstädning i Löts kyrktorn. Ölandsbladet 16/4.
– 1975c. Löt och Egby. Sveriges Kyrkor, vol 163, Öland II:2, Stockholm.

Mörbylånga:

- R Boström 1966 b. Sveriges Kyrkor, vol 108, Öland I:1. Stockholm.

Norra Möckleby:

- R Boström 1978c. Kyrkorna i Norra Möckleby. I: Norra Möckleby utg av hembygdsföreningen i Norra Möckleby. Kalmar.
– 1983a. Kyrkorna i Mörbylånga. I: Mörbylånga. En öländsk socken i ord och bild, i helg och söcken. Mörbylånga.

Persnäs:

- R Boström 1970a. Persnäs kyrkor. Sveriges Kyrkor, vol 133, Öland I:5. Stockholm.
- 1970b. Persnäs kyrka. KNS 46. Uppsala.
 - 1971b. Vårstädning i Persnäs. Ölandsbladet 10/4. Borgholm.
 - 1972b. Rättelser och tillägg till band I. Sveriges Kyrkor, vol 142, Öland I:6. Stockholm.

Resmo:

Anderson, W, 1933. Resmo kyrka, dess beskrivning och byggnadshistoria. Nybro.

Runsten:

- R Boström 1966b. Sveriges Kyrkor, vol 108, Öland I:1. Stockholm.
- 1977b. Runstens kyrka. KNS 52. Uppsala.
 - 1982. Runstens kyrkor. Sveriges Kyrkor, vol 188, Öland II:5. Stockholm.

Räpplinge:

- R Boström 1958. Räpplinge kyrka under medeltiden. Ölandsbladet 23/12. Borgholm.
- 1966d. Räpplinge kyrka – en sockenfästning. Ölandsbladet 31/12. Borgholm.

Sandby:

R Boström 1966b. Sveriges Kyrkor, vol 108, Öland I:1. Stockholm.

Segerstad:

R Boström 1978d. Segerstads kyrka. KNS 53. Uppsala.

Smedby:

R Boström 1964. Smedby kyrka. Ölandsbladet 22/12. Borgholm.

Stenåsa:

- I Anderson 1960. Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp. Antikvariskt arkiv 14. Stockholm.
- R Boström 1966a. Sveriges Kyrkor, vol 108, Öland I:1. Stockholm.
- 1975b. Stenåsa kyrka. KNS 50, 1973-1974. tr. Kalmar 1975.

Ventlinge:

R Boström 1976a. Ventlinge kyrka. I: Ventlinge – en sockenbeskrivning. Kalmar.

Vickleby:

- R Boström 1979b. Vickleby kyrka. KNS 54. Uppsala.
- 1980b. Dammsugningen i Vickleby. Ölandsbladet 21/8 och 13/9. Borgholm.
 - 1983b. Vickleby kyrka. Sveriges Kyrkor, vol 193. Stockholm.
- K Holgersson 1981. Fynd av hästfoster i Vickleby kyrktorn, Barometern, Kalmar, och Oskarshamnstidningen 7/9.

Ås:

- R Boström 1966a. Sveriges Kyrkor, vol 108, Öland I:1. Stockholm.
- 1975a. Ås kyrka. I: Ås – socknen på Ölands sydspets. Nacka.

Förkortningar

DK Danmarks Kirker.

Fv Fornvännen.

KB Kungliga Biblioteket, Stockholm.

KL Kalmar län. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård. Utgiven av Kalmar läns fornminnesförening, Kalmar.

KNS Kalmar Nations skriftserie, utg i Uppsala.

RAÄ Riksantikvarieämbetet, Stockholm.

SHMM Statens Historiska Museer, Stockholm.

SvK Sveriges Kyrkor, konsthistoriskt inventarium.

SvR Sveriges runinskrifter.